

סידורי החסידים נוסח ספרד

מבוא

סידורי האר"י הראשונים

סידורי החסידים

ריבוי הנוסחאות בסידורי התפילה

נוסח החסידים כתורה בעל פה שלא ניתנה להיכתב

האשל אברהם כמברר מקחו של נוסח ספרד

כפל הלשון 'מהר' 'מהרה' כנגד שני גאולות

נספח: מהותה של ברכת גואל ישראל:

מבוא¹

כאשר מתעדים את תולדות התפילה בסוף תקופת הראשונים ותחילת תקופת האחרונים (שלהי ימי הביניים עד לתקופת העת החדשה המוקדמת), מבחינים באותן תקופות בקפדנות ודקדקנות על כל קוצו של תג או שינוי מזערי בהגייתן ובדקדוקן של תיבות התפילה. קפדנות זו מקורה בבית מדרשם של חסידי אשכנז מהמאות ה"ב-י"ג, אשר שקלו ומנו כל אות וכל תיבה שבסדר התפילה, והקבילו אל כל ברכה וברכה גימטריאות וצירופי שמות על פי מניין התיבות או האותיות אשר בה. יחס זה השתמר ותועד רבות בספרי הרוקח², המהרי"ל³, ושאר חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים⁴.

1 התודה והברכה למכון 'עד הנה', והמרכז לחקר המורשת התורנית בגליציה ובוקובינה, שתמכו בכתביבת מאמר זה. התמקדתי בנוסח הברכה השביעית 'גואל ישראל' על רקע התפתחות נוסח ספרד, ואי"ה עוד חזון למועד להתעמק בנוסח שאר ברכות העמידה.

2 פירושי התפילות לרוקח מהד' הרב הרשלה, ירושלים, תש"כ: 'כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחנם תיבה אחת ואפילו אות אחת כאשר נבאר בעזרת הבורא.

3 ספר מהרי"ל מנהגים, מכון ירושלים, תשס"ח. הלכות יום כיפור: ואמר מהר"י סג"ל שגגה הוא ביד המגיהים את הספרים של הצבור שמא המסדר היה גדול יותר מהמגיה.

4 כנגד דעותיהם של חסידי אשכנז, ראוי להביא את דברי הרשב"א בחידושיו לברכות י"א ע"א: "ונראה לי דמאי דקתני מקום שאמרו לקצר אינו רשאי להאריך מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לאו למימרא שאינו רשאי לקצר ולהאריך בנוסח הברכה כלומר לרבות ולמעט במלותיה דא"כ היה להם לתקן נוסח כל ברכה וברכה במלות מנויות ובענינים ידועים ולהשמיענו כל ברכה וברכה בנוסחתה וזה לא מצינו בשום מקום".

סידור האר"י הראשונים

הסדקים הראשונים במעמדו של הסידור האשכנזי נוצרו עם הגעתם של כתבי האר"י אל מרכז אירופה (ראשית המאה הט"ז). תחילה הגיעו 'שער הכוונות' וחיבורים אחרים מבית מדרשו של האר"י שעוסקים בתפילה, ובעקבות כך נוצרו ונערכו 'סידורי האר"י' שהעבירו את כוונות האר"י על התפילה אל גיליונות סידור התפילה, מתחילה בכתב יד ולאחר מכן אף בדפוס. סידורים אלו רובם ככולם התבססו על הנוסח הספרדי⁵ - הנוסח אשר בו ככל הנראה התפלל האריז"ל, אך הדיוק והדקדוק בסידורים אלו לא היו מן המשופרים, ושגיאות רבות ושינויי נוסחאות נמצאו בהם למכביר. כמו כן, מניין התיבות שבכל ברכה וברכה לא תאם את הכוונות שסד האריז"ל על פי מניין התיבות כאשר מובא בספר שער הכוונות ובספר פרי עץ חיים.

כאמור, למרות שסידורים אלו הועתקו והודפסו כמה וכמה פעמים לאורך קרוב למאה וחמישים שנה, עדיין לא גובש נוסח מוסמך ל'סידור האר"י', אלא אדרבה, מהעתקה להעתקה ומהדפסה להדפסה רבו בו השינויים וההתפצלויות והנוסחאות, עד אשר כמעט לא היה סידור אחד בנוסחי האר"י אשר דמה לחברו. אמנם ככל הנראה לא היה צורך נחוץ כל כך בגיבוש נוסח אחיד ומתוקן, שכן כוונות האר"י והסידורים שבהן נדפסו לא היו נחלת הכלל אלא עיסוקם של יחידי סגולה.

סידורי החסידים

המפנה הגדול בסידורי האר"י התרחש ללא ספק יחד עם הופעתה של תנועת החסידות. כחלק מדרכה של תנועת החסידות להתבסס על יסודות קבלת האר"י ותלמידיו, היא אימצה את נוסח האריז"ל כבסיס נוסח התפילה, מה שהתקבע כיום כ'נוסח ספרד' האשכנזי על כל גווניו, שהוא בעצם נוסח משולב בן נוסח אשכנז לבין נוסח ספרד.

השינוי המהותי בין סידורי האר"י שקדמו לתנועת החסידות, לבין הסידורים שיצאו לאור על ידיה, הוא במידת הנגשתם לכלל העם, בעוד אשר סידורי האר"י הראשונים היו מכוונים למתי מעט, ליחידי סגולה, באה החסידות של הבעש"ט ותלמידיו וביקשה לעשות את הקבלה לנחלת רבים, אין פירושה של הדברים שכל חסיד וחסיד חייב להיות בקי ברזי התיבות, בכוונות וייחודים, אלא שלדעת גדולי החסידות, לאחר שהטביעו המקובלים את כוונותיהם בספרות ההנהגות שהשאירו אחריהם ובנוסח

5 בהקשר זה ראוי לציין כי נדפסו במזרח אירופה כמה סידורים שנקראו על שם האר"י, כגון סידורו של רבי שבתי מרשקוב, ובתוכם גם חומר אשכנזי מובהק.

התפילה שהתפללו בו - כל הנוהג בדרכי המקובלים או מתפלל בנוסח שקבעו הרי הוא מתייחד עם יחודיהם וכוונותיהם⁶.

בהתאם למגמה זו של הנחלת נוסח האר"י להמונים נוצר צורך חיוני לגבש נוסח מלוטש ומתוקן של סידור התפילה. הראשון שנטל על עצמו משימה זו היה הרב שניאור זלמן מלאדי (בעל ה'תניא') בסידורו 'תורה אור' (שקלוב, תקס"ג בערך), שבניגוד לסידורי האר"י עד כה שהתמקדו רק בכוונות וזנחו את טיפוח הנוסח, עשה הוא את ההיפך - השמיט את הכוונות והתמקד בנוסח, אותו ליטש וגיבש בדיוקנות רבה⁷. בשנים הסמוכות לאחר הדפסת סידורו של הרב בעל התניא נדפסו עוד סידורים שהתבססו על נוסח התפילה של האר"י, כגון: 'סידור תפילת נהורא', זאלקאווא תקע"א⁸; 'סידור תפילה ישרה', ראדוויל תק"פ; 'סידור עבודה ומורה דרך', סלאוויטא תקפ"א; ועוד אחרים.

ריבוי הנוסחאות בסידורי התפילה

לעומת הסידור 'תורה אור' הנ"ל שנערך ונסדר בקפדנות ובדיוק מירבי, עם נוסח אחד מוגה ומלוטש ע"י גדול בתורה, בשאר סידורי האר"י השאירו בדרך כלל המדפיסים את שני הנוסחאות על הדף, הנוסח האשכנזי הישן ולצידו נוסח ספרד ה'חדש', למען יבחר הקורא את הנוסח הנראית בעיניו. כך למשל, בסידור "נהורא" כתבו המדפיסים: "הצגנו שני הנוסחאות, הן נוסח האשכנזים והן נוסח הספרדים". אולם הצבת שני הנוסחאות זה לצד זה גרמה להמון העם לומר את שני הלשונות גם יחד, עד שבהמשך מוזגו שני הנוסחים לנוסח אחד, וחלק מן הסידורים הביאו את הנוסח הכפול והמסורבל כאילו הוא 'נוסח ספרד'⁹.

הנה כמה דוגמאות לשינויים והכלאות בנוסח ספרד בתפילת העמידה:

א. בברכת "חונן הדעת" "דעה בינה והשכל חכמה בינה ודעת", תיבת "בינה"

6 להרחבה נוספת בנושא ראה: מאיר מדין, "נוסח ספרד" של החסידים, טיבו וגלגוליו", תגים ה-ו, ירושלים תשל"ה, עמ' 117-126.

7 על מבנה סידורו של אדמו"ר הזקן כבר הוקדשו מאמרים רבים ונאספו עלי ספר: 'הסידור: מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל התניא. אבערלאנדער, גדליה (עורך). מאנסי, תשס"ג. וראה עוד: יוסף צבי לידר, "סידור הרב מילאדי (א)", קובץ בית אהרן וישראל קפו (תשע"ו), עמ' קלג-קמד; הנ"ל, "סידור הרב מילאדי (ב)", קובץ בית אהרן וישראל קפח (תשע"ז), עמ' קמז-קס; הנ"ל, "בענין סידור בעל התניא", שם, עמ' קעז-קעח.

8 אודות סידור זה, ראה: ליברמן, חיים: על הסידור 'תפילת נהורא'. אוהל רח"ל א, ניו יורק, 1980, עמ' 365-369.

9 מפאת קוצר היריעה הבאנו רק כפלי לשון מתפילת העמידה.

חוזרת על עצמה, וכן התיבות 'דעה'-דעת', וברור שיש כאן הרכבה של שתי הנוסחאות יחד (אמנם יש לציין ששני הנוסחאות כבר מופיעים בשער הכוונות).

ב. בברכת "גואל ישראל": "ומהר לגאלנו גאולה שלמה מהרה למען שמך". ככל הלשונות "מהר" "מהרה" הוא לכאורה מיותר ואין לו משמעות, וכנ"ל.

ג. בברכת "רפאנו": נדפס "והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואנו ולכל מכאובנו ולכל מכותנו רפואה שלמה לכל מכותנו כי א-ל מלך" וכו'. הדבר ברור שיש פה עירבוב של שני נוסחאות, נוסחה מקורית אחת שהיא: "והעלה ארוכה ומרפא לכל תחלואנו ולכל מכאובנו ולכל מכותנו כי א-ל מלך", ונוסחה מקורית שניה שהיא: "והעלה רפואה שלמה לכל מכותנו כי א-ל" ובנוסח ספרד צירפו את שני הנוסחאות המקוריות גם יחד.

ד. בברכת "השיבה שופטינו" מודפס "ומלוך עלינו מהרה אתה ה' לבדך בחדס וברחמים ובצדק ובמשפט" (בצדק עם ו'). גם כאן יש צירוף משובש של שתי נוסחאות, שכן נוסח אשכנז הוא "בחדס וברחמים וצדקנו במשפט" (ב' של במשפט בפתח), ואילו נוסח הספרדים הוא "בחדס וברחמים בצדק ובמשפט" (בצדק ללא ו', וב' של במשפט בשווא), ובנוסח ספרד החדש עירבבו בין שתיהן ושינו את המשמעות.

ה. בברכת "המברך את עמו ישראל בשלום": יש כפילות לשון: "בשלומך - ברוב עוז ושלום", פעמיים מוזכרת המילה "שלום". גם כאן ישנו צירוף של שתי הנוסחאות, כאשר נוסח אשכנז מסיים "בכל עת ובכל שעה בשלומך", ואילו בנוסח ספרד הסיום הוא: "ברוב עוז ושלום", והם צורפו יחד.

כנגד כפילויות לשון אלו ושיבושים אחרים כבר התאונן ר' מנחם מנדל חיים לנדא מטשעכנאו בסידורו 'צלוחא דאברהם'¹⁰:

הנוסחא הזאת הרגילה במדינתינו בשם נוסח ספרד, איננה הנוסחא הספרדית האמיתית שרגילים בהם בני גולת ספרד שבארצות תוגרמה וארץ הקדושה, אבל היא מורכבת מנוסחא אשכנזית וספרדית יחד, והסידורים כולם אינם שווים בנוסחא אחת, וכי המדפיס הדפיס כפי העולה על רוחו, וגם הרבה שיבושים וערב רב עלה בהם.

בתלונות אלו מחזיק אף ר' חיים אלעזר שפירא בעל 'דרכי תשובה' ב'מאמר נוסח התפילה'¹¹:

10 סדור צלוחא דאברהם, מוסד הרב קוק, תשע"ו, ירושלים, עמ' 27, בהקדמה.

11 מאמר נוסח התפילה, בתוך הספר חמשה מאמרות, בערגסאז, תרפ"ב, עמ' קנט.

וע"י זה שמוסיפים בנוסחא הצדיקים ותלמידיהן החסידים, נעשית הנוסחא עיר פרוצה אין חומה, עד כי רבים (גם מבני התורה ויראי אלוקים) יאמרו שני הנוסחאות יחד, כגון דעה בינה והשכל חכמה דעה ודעת, ותיבת בינ"ה יאמרו רבנן בכפילא, וכן דעה ודעת, וכיוצא בזה שמעתי בשם גדול וצדיק אחד, שאמר על דרך צחות "יוסיף דעת יוסיף מכאוב" - כי המוסיפים בברכת דעה 'יוסיף מכאוב' - מוסיפים לומר בברכת רפואה שלימה 'וארוכה ומרפא לכל תחלואנו ומכאובנו ומכותינו' וכיוצא בזה, להכפיל פטוטי דברים להג הרבה יגיעת בשר שמביאים לצחוק מכאיב לב, לזלזל כ"כ בדברים העומדים ברומו של עולם זהו התפילה.

ציטוטים אלו משקפים את הגישה הרווחת אצל רוב פוסקי אשכנז לדורותיהם, הדוגלים בשימור הנוסחא האותנטי, בלא נתינת דריסת רגל לשינויים קטנים כגדולים בנוסח הקיים¹².

מרתקת ויחודית לחלוטין הינה גישתו של ר' אברהם דב וואהרמן מבוטשאטש בעל הפירוש 'אשל אברהם' על שו"ע או"ח (להלן: 'האש"א'; תקל"ד-תר"א), שהטביע יסוד הלכתי מחודש בשדה נוסחאות התפילה: 'להרבות בנוסח עדיף'. כלל הלכתי זה הינו מחודש, ואף נעדר מקורות הלכתיים קדומים, אך ככל הנראה סידורי נוסח ספרד התבססו על פסיקה זו, ועל כן הוסיפו את מה שהוסיפו והכליאו את שני הנוסחאות יחדיו.

כנגד דעת היחיד של 'האש"א', יצא חוצץ המנח"א במאמר נוסח התפילה¹³:

והגם שנמצא בסידור דעת קדושים להגה"ק מבוטשאטש ז"ל דרכו ושיטתו כי להרבות בנוסחא עדיף, והיינו לומר שני הנוסחאות (או להרהר אחד מהם, עיי"ש), אמנם נודע כי רק איהו לגרמיה הוא דעביד ברוב חומרותיו, ולא הודו לו חכמים בזה צדיקי הדור ז"ל, היה להם נוסחא מדויקת בנוסח השמו"ע ולא להרבות בנוסחא בשני הנוסחאות, וכמו ששמעתי מפה קדוש אדמו"ר משינאווע זי"ע.

נוסח החסידים כתורה בעל פה שלא ניתנה להיכתב

בשורות אלו מציב המנח"א לעיון מחדש את מערכת הגומלין בין הסידור המודפס ובין גוף התפילה, כלומר, דעתו היא שאין להסיק באמצעות הטקסט הנדפס בסידור את נוסח התפילה החסידי. כי אף אם בסידורים מופיעים שני הנוסחאות יחד -

12 כלל, ראוי להדגיש שאף אלו לא נמנו על עדת החסידים, והתפללו בנוסח האר"י, [המפורסמים שבהם הוא הקלויז בברודין], מכל מקום התנגדו בתוקף לשינויים שנתפסו אצל המון העם. ראה עוד: וילנסקי מרדכי, חסידים ומתנגדים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"ה, עמ' 111-104.

הרי יש לפנינו את עדותו של ר' יחזקאל משינאווא שהיה לפנייהם נוסחא מדוייקת בנוסח השמו"ע¹⁴. עמדה זו המפרידה בין הסידור הנדפס לבין הנוסח ה'נכון' מקבלת תימוכים נוספים, כאשר עינינו רואות את רוב מהדירי סידורי החסידים המדוייקים של חצרות החסידים בזמנינו שאינם מתבססים על הסידורים הראשוניים שעמדו לנוכח עיניהם של צדיקי החצר, כי אם בעיקר על מסורות שעברו ועדויות שנשמרו על ידי זקני החסידים¹⁵.

לאור נתונים אלו נראה שאפשר להסיק שכמעט ואי אפשר לעמוד על התהליכים שיצרו וגישו את נוסח החסידים על ידי עיון מדוקדק בסידורים המודפסים, לפי שלעיתים קרובות אלו אינם משקפים את תהליך היצירה הפנימי, אלא את הנימוק הכלכלי שעמד מאחורי מי שהדיר את הסידור והוציאו לאור. מנקודת מבט זו גם נוכל להבין שריבוי הנוסחאות לא נועד אלא למקסם את קהל היעד שיוכל לצרוך את הסידור.

האשל אברהם כמברר מקחו של נוסח ספרד

אם כי אין ידנו משגת לברר את תולדותיו של נוסח החסידים ודרכי השתלשלותו מהימים הראשונים ועד לימינו אנו, כי זה אומר בכה וזה אומר בכה ורבתה המבוכה, הרי נותר בידנו מקור נאמן המיטיב לפרש ולפרט את יסודות הררי הקודש שעליו נשתתף 'נוסח החסידים', הלא הוא חיבורו של ר' אברהם דב וואהרמן 'אשל אברהם' שכבר הזכרנו קודם. בחיבור זה, הוא מרחיב ומאריך רבות בהסבר השינויים בנוסחאות, ודן בהוספות והשמטות שראוי להוסיף או לגרוע על פי נוסח האר"י¹⁶. ברוב המקומות הוא חותם את הדיון על פי יסודו 'להרבות בנוסח עדיף', אך לעיתים הוא מסתייג מכלל זה, וכה הם תוכן דבריו בברכת 'את צמח דוד'¹⁷:

את צמח דוד. אינני אומר תיבות 'ומצפים לישועה', כיון שאין כן במוהר"ר

14 אין כוונתו באמרו נוסח מדוייקת - סידור מוגה עם טקסט מדוייק, זה אינו, שהרי המנח"א טרח ויגע רבות כדי להדפיס מחדש את הסידור 'חמדת שמואל' למהר"ש ויטאל, ואם עמד לפני הרה"ק משינאווא נוסח מדוייק לא היה לו להביא ממרחק את לחמו.

15 כך עלה באמתחתי אחר שיח עם כמה וכמה ממהדירי סידורים בזמנינו, ובראשם הרב אברהם גלבשטיין מהדיר סידור 'אור הישר' - סלאנים, ותודתי נתונה לו. על סידורי נוסח ספרד עממים - ראה: ד' גולדשמידט, "על נוסח התפילה של קהילות החסידים", מחקרי תפילה ופיט, עמ' 321-315.

16 ראוי לציין, שעל אף שהמחבר נאמן למנהגי ודרכי החסידים, מכל מקום אצל רוב מקהלות החסידים לא קיבלו את הוראותיו כמקשה אחת, אלא זעיר פה וזעיר שם, כמו כן לא נערך אף סידור המבוסס אך ורק על תיקוניו של האש"א. ואף הסידור דעת קדושים [פרעמישלא, תרנ"ב] המתיימר לילך על פי דרכו של האש"א, כמעט ואינו נאמן לפסקיו.

17 שו"ע הבהיר, או"ח א, ירושלים, תשס"ז, עמ' תרב-תר.

אבודרהם ז"ל, ובשם האר"י ז"ל כתוב [שער הכוונות עניין כוונת העמידה דרוש ו] רק לכוון בלב, שכפי שניחא להשי"ת שנהיה מצפים לישועה, כמו ששואלים במשפט הנפש צפית לישועה [שבת לא, א], כן אנו מכינים לבבינו לכפי מה שהוא רצון השי"ת בזה. ובדבר שאיננו במוהר"ד אבודרהם ז"ל, לא שייך בזה הכלל של להרבות בנוסח עדיף, כמו שכתבתי במקום אחר בכל זה. מכלל דברים אלו אנו למדים שכללו 'להרבות בנוסח עדיף' אינו יסוד החלטי וסופי, אלא נתון לשיפוט, והוא תקף אך ורק לנוסחאות המופיעות בספר אבודרהם. אמנם, לעומת פסקה זו המקדשת את נוסחו של האבודרהם, הרי בברכת 'גואל ישראל' הוא פוסק 'להרבות בנוסח עדיף', אף כנגד דעת האבודרהם:

שביעית, ראה נא. מה שאומרים עכשיו הנוסח 'ומהר לגאלינו גאולה שלימה מהרה' כו' כנדפס כעת בסידורים¹⁸, נראה שכן הוא נכון מצד הכלל שכתבתי במקומות רבים שלהרבות בנוסח עדיף. ובמוהר"ד אבודרהם ע"ה [עמוד צח] לא כתב ומהר, וגם לא תיבת אל גואל, ומצד שטוב להרבות בנוסח אנו אומרים ומהר כו' כי אל גואל כו'. ואין בזה חשש שפת יתר לגמרי, כי אפשר לפרש שהכוונה היא שיוחש התחלתא דגאולתינו. וגם מההתחלה דהגאולה עד השלמה דגאולה שלימה יהיה גם כן מהירות לטובת עם בני ישראל.

לכפל לשון זו מוצא האש"א נימוק מדוע אין כאן שפת יתר, והוא מבאר שתיתב 'ומהר' עולה על האתחלתא דגאולה, והלשון 'מהרה' כוונתה לגאולה השלימה, למרות שהדברים אינם מתאימים לנוסח האבודרהם.

כפל הלשון 'מהר' 'מהרה' כנגד שני גאולות

מעיון בכל המובאות והמקומות שבהם הכריע האש"א 'להרבות בנוסח עדיף'¹⁹,

18 ככלל, נראה שהאש"א התפלל מתוך סידורו של רבי אשר מרגליות, לבוב תקמ"ט. שהוא היחיד שמביא נוסח זה [ראוי להוסיף שאלו המתפללים בזמנינו בנוסח זה (סאטמר, קרלין), אין להם על כך מסורת רציפה, אלא הוראת צדיק מדורות האחרונים].

19 דוגמאות נוספות לכלל שאין להרבות בנוסח ללא מקור מהאבודרהם, ראה: אש"א. סימן ס: בברכת אהבת עולם. עוד מצאתי באהבה רבה נדפס במוהר"ד אבודרהם ע"ה [דף עה] אריכות הנדפס עכשיו בסידורים בעבור שמך הגדול, אך עכשיו מפורש יותר הגדול הגבור והנורא שנקרא עלינו. ומצד אחדות השם כיון דכתבו [יהושע ז, ט] מה תעשה לשמך הגדול כו', דהיינו מצד שנקרא עלינו, כמו שאמרו חז"ל לעשות רצונך בלבב שלם לא כתב שם. ומכל מקום אולי מצד שאין על זה פסוק מפורש כל כך לא הביאו, ואולי במק"א נהגו כן מכבר. ובזה עדיף להרבות בנוסח, תיתב בינה לא כתב שם וכתבתי בזה במק"א. סימן קכב: מוהר"ד אבודרהם ע"ה [עמוד קה] כתב שראה שאין שווי בנוסח ברכות דתפילת י"ח בהתיבות במקומות גלות עם בני ישראל, ועל ידי זה חזר בו ממה שכתב תחילה דרכים בטעמים של מספרי התיבות ע"ש. ועל פי זה אין עוד שום פתחון פה קפידא

ניתן להבחין שברכת 'גואל ישראל' היא המקום היחיד בו הוא הכריע לרבות בנוסח על אף שאין לכך מקור בדברי האבודרהם, החרגה זאת מצביעה על העדפה מכוונת להכפיל תיבות המביעות בקשה לזירוז והחשת הגאולה²⁰. גישה זו - הנותנת משקל וערך רב לכפלי לשון המביעות בקשה להחשת הגאולה, משתלבת היטב עם הגישה הרעיונית החסידית שהעמידה בראש מעייניה "לאוקמה שכינתא מעפרא", ודומה לכך היא ההוספה "ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה" ב"קדיש" אשר בסדר התפילה, ושאר הנהגות קבליות שנתחדשו על ידי הבעש"ט ותלמידיו במטרה לקרב את ביאת המשיח.

נספח: מהותה של ברכת גואל ישראל

כבר דשו רבים על מהותה וטיבה של ברכת גואל ישראל, האם עניינה גאולה פרטית, או שמא נתקנה כנגד גאולתו של משיח בן דוד, ומתוך דברי רוב הראשונים משמע שעיקרה הוא גאולה פרטית אצל כל אדם ואדם, מתוך עניו ועמלו, וכך הם להדיא דברי רש"י מגילה יז, ב:

אתחלתא דגאולה היא - ואף על גב דהאי גאולה לאו גאולה דגלות היא, אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד, דהא ברכת קיבוץ ובניין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו, אפילו הכי, כיון דשם גאולה עלה - קבעוה בשביעית.

כאמור, רוב הדעות בראשונים²¹ מייחסים את הברכה בעיקרה לגאולה פרטית

אודות שינויי הנוסחאות, וטוב להרבות בנוסח כמו שכתבתי במקומות רבים. סימן תרפב: ואין שום חשש גרעון בזה, והכלל, דעדיף להרבות בנוסח כמו שכתבתי במקומות רבים אתי שפיר גם בזה. וכן הוא לגבי נוסח ברכת התורה הק' והערב נא כו' כמו שכתבתי במקום אחר, וכן לגבי וחננו כו'. ומכל שכן שאין לשנות על פי הסברה שאינה מכרעת מה שמקובל ביד הכל בלי שום פיקפוק ושנוי בזה, חלילה לדור אחרון שבאחרונים להרהר בזה אחר רבותינו ז"ל.

20 מקום נוסף בו מכפילים לשונות המביעים כמיהה לקירוב הגאולה, הוא בברכת האבה רבה [אהבת עולם], 'מהר והבא עלינו ברכה ושלוש מהרה'. אם כי נוסחא זו היא מוקדמת, וכבר הכריע בה האריז"ל [שער הכוונות, נג ע"ג] שכך ראוי לומר, כמו כן כבר ניתן להוספה זו פרשנות על ידי ר' יוסף יעב"ץ ממגורשי ספרד, וכה הם תוכן דבריו: ועל זה אנו מתפללים מהר והבא עלינו ברכה ושלוש מהרה, הראשון למהירות הזמן, השני למהירות בעיתה, כמו שפירשתי [מתוך פירושו למסכת אבות פרק ו משנה ח].

21 ר' דוד אבודרהם, תשכ"ג, ירושלים. תפלות של חול בשם ריב"א. אמנם במדרש תהלים [בובר] מזמור לא, הובא באבודרהם תפלת חול בברכת אתה גבור: אמונים נוצר ה', אלו ישראל אומרים גואל ישראל ועדיין לא נגאלו וכו' לא נגאלו אלא לשעה וחזרו ונשתעבדו והם מאמינים בי שאני

ולא לגאולה נצחית, ולפי דבריהם אין מקום ושורש לכפל הלשון שבברכה, שאין עניינה לא מאתחלתא דגאולה, ובוודאי לא מהגאולה השלמה. וכבר עמד בדבר הזה המנח"א כנגד הנוסחא 'גאולה שלמה' המופיעה בסידורי החסידים²²:

וגם נוסחתנו "וגאלנו מהרה למען שמך". ואותן האומרים בזה "גאולה שלימה" הוא כנגד דברי רש"י במגילה (דף יז, ב) דאמרינן שם ומה ראו לומר גאולה בשביעית, אמר רבא מתוך שעתידין ליגאל בשביעית, לפיכך קבעוה בשביעית, והאמר מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא, מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא, פירש"י ואע"ג דהאי גאולה לאו גאולה דגלות היא אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד, דהא ברכת קיבוץ ובנין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו, אפילו הכי כיון דשם גאולה עלה קבעוה בשביעית. עכל"ה. ולפי זה הרי אינה גאולה שלימה כשנגאלים רק מצרות הבאות עלינו בגלותנו תמיד, שהרי "גאולה שלימה אינה רק ביאת בן דוד וגאולה שלימה, רק דנקט בזה משום אתחלתא דגאולה.

כאמור, דעתו של המנח"א - שאין מקום לומר בברכה זו גאולה שלמה, לפי שעיקרה הוא גאולה פרטית. אך כשאנו עומדים על תהליכי הכמיהה הגאולה שעמדו בבסיס רעיונה של תנועת החסידות, הרי בקשה זו אינה סותרת ואף משלימה את הכמיהה והגעגוע לגאולתן של ישראל.

וכה מסר הבעל שם טוב את דבריו לדורות²³:

"קרבה אל נפשי גאלה" (תהלים סט, יט) היא תפילה על גאולה פרטית של הנפש מגלות יצר הרע, וכשיגאל כל אחד גאולה פרטית אז יהיה אחר כך גאולה כללית, ויבוא משיח במהרה בימינו אמן, וידעו אותו מקטנם ועד גדולם, לעשות הכל לשמו יתברך בלבד".

עתידי לגואלם כו', משמע שר"ל שהברכה היא על גאולה מגלות, ולא על גאולה פרטית.

22 חמשה מאמרות [הע' 9] קסג.

23 בעל שם טוב, ליקוטי אמרים, ירושלים, תשס"ו. פרשת בראשית, אות קסו.

